

אבן השתיה

מאת יהודה ליבס

ושתייה היתה נקראת

לפי המשנה (יומא ה, א) ביום הכיפורים היה הכוהן הגדול נכנס לקודש הקודשים, ונותן את מחתת הגחלים והקטורת על ארון הברית. אך ארון זה נגנז (איך, בידי מי, מתי והיכן – על כך חלוקות הדעות שבמקורות), ובימי בית שני כבר לא נמצא שם. לפיכך מוסיפה המשנה (שם, ב) ומספרת:

מִשְׁנַטְל הָאָרוֹן, אֲבֵן הַיְתֵה שֶׁם מִימֹת נְבִיאִים רִאשׁוֹנִים, וְשִׁתִּיה הַיְתֵה
נִקְרָאת, גְּבוּהָה מִן הָאָרֶץ שְׁלֹשׁ אַצְבָּעוֹת, וְעֲלִיהָ הָיָה נוֹתֵן.

ולמה נקרא שמה אבן שתיה? התלמוד שואל זאת ועונה, 'שממנה הושתה העולם'. כך לפי ר' יוחנן בירושלמי,¹ והתלמוד הבבלי (יומא נד ע"ב) גורס: 'שממנה הושתת העולם'.

אך הבלשן החריף נפתלי הרץ טור-סיני, מי שהשלים את מילון בן יהודה וגם היה יורשו כנשיא האקדמיה, לא נחה דעתו מפירושים אלה, וכך אומר אומר הוא עליהם:

מה שנאמר על שם זה ... כמובן אינו אלא ניסיון שבדרש, כדי לבאר את השם הסתום. ועובדה זו עצמה, שהיה צורך בשאלה: 'למה נקראה אבן שתייה', ובתשובה על כך בדרשה זו או זו, היא המוכיחה שבימי ר' יוחנן כבר לא ידעו את ביאורו של השם, או שניסו לתת למלה מובן ותוכן עברי, בעוד שלמעשה לא היה כאן שם עברי לפנינו.

¹ ירושלמי יומא פרק ה, הל"ד. בהוצאת האקדמיה ללשון העברית ירושלים תשס"ה, טור 584.

במקום דברי התלמודים מעלה טור סיני סברה מופלאה, שלפיה 'השתייה' או 'ושתייה' (בצירוף האותיות ה או ואו שרק בטעות נחשבות להא הידיעה או ואו החיבור), היא הֶסְטִיָּה (ἑστία) היוונית או מקבילתה הלטינית וֶסְטָה (vesta). מלים אלה מציינות את האח המבוערת, אך למלה היוונית קיימת גם המשמעות מזבח, כפי שמציינים Liddle-Scott במלונם היווני-אנגלי (רק על כך מסתמך טור-סיני מן העולם היווני-רומי). והרי מזבח הוא עניינה של אבן השתייה לפי התיאור הנ"ל במשנה.²

זו אכן סברה חריפה ואני מאמצה בשתי ידיים. בוודאי מאחורי 'השתייה' או 'ושתייה' יש למצוא את המלים 'הסטיה' ו'וסטה', שאומצו, כמו מונחים יוניים רבים שנמצאו מתאימים להשקפה היהודית. אצלי דעה זו אף חזקה יותר מאשר אצלו, כי אינני מסכים לדבריו השוללים כלאחר יד את הפירושים התלמודיים. אדרבא לדעתי פירושים אלה אינם סותרים אלא דווקא מחזקים את ההצעה לקשור את אבן השתייה עם הֶסְטִיָּה-וֶסְטָה, אם נעמיק ברקע היווני-רומי של מונח זה.

ביטול הפירושים התלמודיים קשה גם כשלעצמו. אלה פירושים עתיקים, המסכימים כולם על המשמעות – אבן השתייה היא יסוד העולם. המחלוקת ביניהם באשר לגזרון המלה רק מחזקת את ההסכמה על המשמעות המפתיעה של אותה אבן – זו היא יסודו של עולם. ראשוני האמוראים (ר' יוחנן ואף ר' חייה הנזכר גם הוא שם בירושלמי) האומרים שמאבן זו 'הושתה' העולם, מתארים את יצירתו כאריגה (שתה פירושו ארג), והאומרים (בבבלי) שמאותה אבן 'הושתת' העולם מתארים זאת כבניית בית. ולהלן נראה גם גרסה שלישית, הנקוטה בספר הזוהר וחוגו, שלפיה מאבן זו 'הושתל' העולם, כלומר ניטע כעץ או הוצב כמצבה.

טור-סיני צודק כמובן בציינו את המשמעות מזבח. הֶסְטִיָּה אכן משמשת

גם במשמעות זו, שבוודאי השפיעה על כינוי זה שניתן לאבן שעליה מקטיר הכהן את הקטורת. אך טבעי הוא שהמשמעות מזבח תיווסף למובן העיקרי של

² נפתלי הרץ טור-סיני, הלשון והספר, כרך שלישי (= האמונות והדעות), מוסד ביאליק, ירושלים תשט"ז, עמ' 272.

הסטיה, שעיקר עניינה, כאמור, אח מבוערת. אך לכך מתוספת משמעות נוספת, שהיא תהיה במוקד ענייננו. אח נקראת אצלנו גם מוקד, שפירושו בלשוננו לא רק מקום יקידת אש, אלא גם נקודה אמצעית, מרכז הבית (גם המלה הלטינית פוקוס, focus, מאחדת שני מובנים אלה).

משמעות זו עומדת אכן ביסוד הפירושים דלעיל, המוצאים באבן השתייה את אבן יסוד העולם. התלמוד הבבלי מביא שם את פירושו זה כראיה לדעת האומרים ש'עולם מאמצעיתו נברא', ובאשר למקומו הגאוגרפי של אותו אמצע מביא הוא שתי דעות:

רבי יצחק נפחא אמר: אבן ירה הקדוש ברוך הוא בים ממנו נשתת העולם, שנאמר [איוב לח, ו] 'על מה אדניה הטבעו או מי ירה אבן פנתה'. וחכמים אומרים: מציון נברא שנאמר [תה' נ, א] 'מזמור לאסף אל אלהים ה' [דיבר ויקרא ארץ ממזרח שמש עד מבואו]', ואומר [שם, ב] 'מציון מכלל יפי [אלהים הופיע]'. ממנו מוכלל יפיו של עולם.

דומה שהתלמוד הירושלמי מצדד בדעה שציון היא אותה נקודה אמצעית שממנו הושתה העולם, ועל הפסוק מתהלים דלעיל שמובא גם אצלו, לראיה מוסיף הוא עוד פסוק (יש' כח, טז): לְכֵן כֹּה אָמַר אֲדֹנָי יְיָדֹד הַנְּבִי יִסֹּד בְּצִיּוֹן אֶבֶן אֶבֶן בְּחֵן פְּנֵת יִקְרָת מוֹסֵד מוֹסֵד הַמְּאֲמִין לֹא יִחִישׁ.

אפלטון, פילולאוס, אובידיוס, פילון

אך, שלא כדברי טור-סיני, המשמעות של נקודת המרכז אין בה ניגוד לעניין הסטיה-וסטה. אדרבא גם בעולם היווני-רומי נודעת משמעות זו לאותה ישות, מוקד האח המבוערת, שבעיני היוונים והרומים נחשבה אף לאלה עתיקה וגדולה.³ וכך בכתבי אפלטון מתוארת הסטיה כמי שנשארת במרכז העולם

³ לפי הסיודוס, תאוגוניה שורה 454, הסטיה היתה בתם של קרונוס וריה, וכך גם אחותם של זאוס והרה (ואחרים).

(במוקד), כאשר כל שאר האלים, שערוכים כבשנים עשר גדודים, סובבים אותה ככוכבים.⁴

דומה שמקורו של אפלטון לעניין זה הוא פילולאוס, בן דורו הקשיש ממנו, אשר נזכר במקום אחד בכתביו.⁵ פילולאוס היה פילוסוף פיתגוראי, שמובאות מכתביו השתמרו בכתבי מחברים שונים. פילולאוס מוצא בהסטיה, היא האש, את הישות המצויה במרכז העולם, והוא מכנה אותה אח (הסטיה) של הכול, ביתו של זאוס, אם האלים, במה ($\beta\omega\mu\acute{o}\varsigma$), חיבור,⁶ ומידת הטבע.⁷

אריסטו מביא תיאור דומה של דעת הפיתגוראים (בלי לנקוב בשמו של פילולאוס), ולפיו האש מצויה במרכז היקום, והיא נקראת המשמר או המגדל של זאוס או, לפי מקורות אחרים, אף כסא מלכותו של מלך האלים. דעה זו מנוגדת לדעה המקובלת, היא דעתו של אריסטו עצמו, שלפיה האדמה היא במרכז היקום, וגלגל האש הוא הגבוה שבגלגלי היסודות. לפיכך אריסטו מתווכח נגד דעה זו, שנובעת לדעתו מהתעלמותם של הפיתגוראים מן המשמעות הכפולה של מושג האמצע, שיכול להביע מרכז מקומי וגם את הדבר החשוב ביותר, ולדעת אריסטו אין לזהות בין שני אלה. אומנם סימפליקיוס, שבמאה הששית לספירה הנוצרית פירש את אריסטו (הוא נמנה עם אחרוני הפילוסופים הניאו-אפלטוניים), סבור שהטובים והנאמנים שבין הפיתגוראים סברו אף הם שהאדמה או הארץ היא המצויה במרכז, אך בתוכה נמצאת האש בבחינת הכוח היצירתי ונותן החיים.⁸

דעה זו, המאחדת את הארץ ואת האש, אפשר לתמוך בעזרת אובידיוס, המשורר הרומי החשוב, איש המאה הראשונה, זו שלספירה וזו שלפניה.

⁴ , אפלטון, פידרוס 247a (בתרגום העברי של א"מ יוסף ג. ליבס, כתבי אפלטון כרך ג, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תש"ך, עמ' 378). תיאור זה מזכיר במקצת את הפסיפסים שבבתי הכנסת בגליל (כגון זה שבבית אלפא), המתארים את הליוס באמצע שנים עשר המזלות.
⁵ אפלטון פידו 61c. בתרגום העברי הנ"ל, כרך ב (תשי"ז), עמ' 13.
⁶ או קשר (ביוונית ἄχστου). אפשר להשוות זאת לשימוש המלה קשרא או קטרא בזוהר, בשימושיה השונים. ראה יהודה ליבס, פרקים במילון ספר הזוהר (עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, בהדרכת גרשם שלום, תשל"ו), ערך קשרא. ניתן לקריאה גם בכתובת <https://liebes.huji.ac.il/files/prakim.pdf>.
⁷ לפי קטע שהשתמר אצל איטיוס, והובא במקור היווני ובתרגום אנגלי אצל Kirk & Raven. *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1964, p. 260, no. 332. קטע מקביל של פילולאוס הובא על ידי המהדיר של כתבי פילון האלכסנדרוני בסדרת LCL, בנספח לכרך II, עמ' 483.
⁸ כך בספרו על השמים (*De caelo*, B 13, 293a18). סימפליקיוס (*De caelo* 511, 26) המפרש את מובאותיו של אריסטו, מוסיף גם כאלה שנמצאות בספרו האבוד של אריסטו על הפיתגוראים, ואף מקורות פיתגוראיים אחרים. פיסקות אלה, במקור ובתרגום, מצויות בספרם הנ"ל של קירק ורייבן, עמ' 257-260.

משורר זה, שכתביו הם גם אוצר גדול של המיתוס היווני-רומי, כתב גם ספר שירי בלטינית בשם *fasti*, שעניינו לוח השנה הרומי (על שם הספר נדבר עוד להלן, כשנביא את דברי השכינה של אג'ידיו דא ויטרבו). בשיר ארוך זה מדבר אובידיוס על המועדים הרומיים, ועל יסודם ומשמעותם במיתולוגיה, וכך גם על וְסְטָה, שמקומה בעולם הרומאי חשוב היה יותר גם מזה שיוחס לה ביוון. וְסְטָה, חגה של וְסְטָה ברומא נחוג במשך תשעה ימים, ומקדשה, הקיים ועומד עד היום, גבוה הוא ועגול כמוקד. לשירותה מונו תדיר כוהנות בעלות מעמד גבוה (וְסְטָליות), אשר נדרשו בתוקף לשמר את בתוליהן, כמותן כאלה וְסְטָה בעצמה.

וְסְטָה לפי אובידיוס מסמלת בנוסף לאש גם את האדמה. במפורש ובהדגשה מזהה הוא את וְסְטָה עם טְרָה, הארץ,⁹ ועם אלהותה של האדמה (*tellus*).¹⁰ וְסְטָה מתוארת כאן הן כאש תמיד והן ככדור, הוא כדור הארץ, כדור מושלם במרכז היקום, שאין בו כל זוויות ונטיית, התלוי באוויר בלא צורך בתמיכה שכן נשען הוא על מושלמותו וסיבובו¹¹ (תיאור זה מושפע לדעתי מתיאורו של כדור היש של פרמנידס).¹²

אך אובידיוס מוסיף עוד אינפורמציה בדבר האטימולוגיה של וְסְטָה הלטינית, ואף של הֶסְטִיָה היוונית. לדעתו מאחר ש-*Vesta*, כמו הארץ, עומדת בכוחה שלה, שמה נגזר ממשמעות הפועל הלטיני *stare* (= לעמוד), והסיבה לשם היווני המקביל אפשר שדומה היא לכך.¹³ בדבריו אלה בוודאי מכון הוא לפועל היווני *ἔσδαα* (מקור פרפקטי של *ἔσδαο*) שפירושו לעמוד. אינני מכיר מקור לקביעתו זו של אובידיוס. הטקסט היווני היחיד הידוע לי שמספק אטימולוגיה כזאת להֶסְטִיָה הוא פילון, הפילוסוף היהודי האלכסנדרוני,

⁹ *Vesta eadem est et terra* (Ovidius, *Fasti* vi 267)

¹⁰ *est Tellus Vestaque numen idem*. שם שורה 460.

¹¹ שם, שורות 268-276.

¹² ראה בשירת פרמנידס בתרגום עברי, יהודה ליבס, מנמוסיני: תרגומי שירה עתיקה, הוצאת כרמל, ירושלים תשע"א, עמ' צו-צח. וכן בכתובת: <https://liebes.huji.ac.il/files/parmenides.pdf>.

¹³ *Fasti* שם, שורות 299-300: *stat vi terra sua, vi stando Vesta vocatur, / causaque par Grai nominis esse potest*. אגב, המלה *vis* משמשת בחרוז זה בשתי משמעותות: כוח ומובן (או משמעות), וראה על כך יהודה ליבס, 'כוח המלה כיסוד משמעותה בספרות הקבלה', דבר דבור על אופניו: מחקרים בפרשנות המקרא והקוראן בימי הביניים מוגשים לחגי בן-שמאי (בעריכת מ. בר-אשר ואחרים), הוצאת יד בן צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ז, עמ' 163-177. וכן בכתובת: <https://liebes.huji.ac.il/files/koah.pdf>.

בן דורו הצעיר של אובידיוס, בספרו על הכרובים,¹⁴ אשר מייחס זאת לקדמונים, ומתקבל על הדעת שכוונתו לחכמים מאסכולת פיתגוראס, כגון פילולאוס, שדבריהם בעניין זה לא הגיעו לידינו (או שנעלמו ממני), והם גם מקורו של אובידיוס.

מכול מקום עתה חזרנו ממסעותינו אל היהדות ואל אבן השתייה של בית המקדש. הכרובים שעליהם מדבר כאן פילון הם אלה המתוארים בספר שמות (כה, יט-כ) כניצבים בשתי קצותיה של הכפורת שעל ארון העדות ופונים כלפיה (אגב, הכפורת נקראת ביוונית 'מקום הרחמים', ותיאורה בין שני הכרובים מזכיר את תורת הקבלה, הממקמת את הרחמים בין החסד לדין).¹⁵ את שני הכרובים מזהה פילון עם שני חצאי הגלגל השמימי, המביטים אל הארץ שביניהם, מרכז העולם, שהקדמונים קראו לה הֶסְטִיָה מאחר שהיא עומדת (ἡ ἑστῶσα) איתן (אגב, גם את שני חצאי הגלגל, ההמיספרות, פוגשים אנו בספרות הקבלה של ימי הביניים כמייצגים של הספירות תפארת ומלכות,¹⁶ אשר הם שני הכרובים).¹⁷

אותם קדמונים הם בוודאי, כאמור, הפילוסופים הפיתגוראיים היוונים, אך אולי רומז הוא גם לשלמה המלך, מחבר ספר קהלת (אם ספר זה היה לעיני פילון, אשר אינו מזכירו בכתביו), וזאת בדרשה נסתרת על הפסוק דֹר הַלֶךְ וְדֹר בָּא וְהָאָרֶץ לְעֹלָם עֹמֶדֶת (קהלת א, ד). המלה עומדת מתורגמת בתרגום השבעים באותו פועל יווני, ואולי הדורות הנאמרים כאן מתפרשים על חלקי הגלגל, לפי משמעות הפועל דור בשפות השמיות. אך פילון אינו אומר זאת בפירוש, כי דומה שהוא מסתייג מפירושים אלגוריים לכתובים שאינם בחמשת חומשי התורה.

¹⁴ Philo, *De Cherubim* VIII (25-26)

¹⁵ ראה יהודה ליבס, 'מידותיו של האלהים', בספרו עלילות אלהים, הוצאת כרמל, ירושלים תשס"ט, עמ' 151 ליד הערה 109. וכן בכתובת <https://liebes.huji.ac.il/files/middot.pdf>.

¹⁶ כך בהקדמת פירוש של ר' יוסף אשכנזי ('הפסוודו רב"ד') לספר יצירה (ספר יצירה, הוצאת לוי-אפשטיין, ירושלים תשכ"ה, ה טור ד – ו טור א): 'כי השמש (תפא') והירח (עט') אשר מהם אור וחשך ומסיבתם כל היה והפסד, ר"ל בדין כל בני חלוף [בכתב-יד מוסקבה גינצבורג 521: חילוף], כולם עוברים בגלגל שם של הוי"ה באדנ"י. ולפיכך כאשר תקחנו ותנהיג [אולי צריך להיות: תנהיג] כל הויה והויה של הנפש אל גבולו שהוא חצי העיגול אשר ממעל לארץ. כי בהנהגה הזאת נשלם גבול פעולתו בק"ף מעלות [הם 180 המעלות המצויות, גם בלשוננו היום, בחצי מעגל], ומשם ירד למות או לעוני או לצער אחר. אבל בדין בני חלוף ומשם והלאה תבין ותראה כי מחוייב הוא לשוב בהיקף אל נתיבות ביתו'.

¹⁷ כך רגיל בקבלה, ומצוי גם באותו פירוש לספר יצירה (דלעיל בהערה הקודמת), פרק א משנה יב, לד טור ב.

הסמכת הכרובים לגלגלי השמיים מקורה בזיהוים עם האופנים, ועל כך (ועל עוד דברים הקשורים לכך כגון הרקע במיתוס היווני) הרחבתי במאמר המקשר קטע זה עם פירוש נסתר של פילון למרכבת יחזקאל.¹⁸ אומנם גם קישור זה אינו מפורש, ושוב ככל הנראה בשל ההסתייגות הנ"ל.

מכל מקום, הזיהוי שעורך פילון בין הסטיה לבין הכפורת שעל ארון העדות מקרב אותה מאוד לאבן השתייה, שהרי לפי המשנה שבראש דיונונו, משניטל הארון שימשה במקומו אבן השתייה.

נביאים הראשונים ואבני שתייהם

אנחנו מקבלים אפוא למשנה שפתחנו בה את הפירוש התלמודי, שלפיו השתייה היא האבן שממנה התייסד העולם. אך פירוש זה מעורר קושיה מיידית. אם מאבן זו נוסד העולם, הרי נמצאת היא במקומה מימי בראשית, ואיך תאמר המשנה שהאבן היא בבית המקדש רק 'מימות נביאים ראשונים'?

על שאלה זו, שנידונה גם במקורות כגון זוהר עב ע"א, אפשר להשיב באופן כללי, שהעולם, כמו המקדש, נוסד יותר מפעם אחת. ראשית בידי האל ואחר כך בידי אדם, אשר מצא את מקום המקדש האלהי השומם וייסד בו מקדש שבו עובדים בני אנוש. עניין זה עולה פעמים אחדות גם מן המקראות, כגון בשירת הים: תְּבַאֲמוּ וְתִטְעֲמוּ בְּהַר נְחֻלְתָּךְ מְכוֹן לְשִׁבְתְּךָ פְּעֻלַּת ה' מְקֻדָּשׁ אֲדֹנָי כְּוָנְנוּ יְדִיךָ (שמות טו, יז). בפסוק זה מבקש משה לעלות אל מקום המקדש שכוננו ידי ה', ולכוננו מחדש. וכן נראה מסיפור יעקב, שיעסיקנו להלן, שהקים מצבה במקום שנודע לו בחלום שהוא בית אלהים (בר' כח).

הכרה זו תעזור גם בזיהוי אותם 'נביאים ראשונים' שעליהם מדברת המשנה, אלה ודאי הם מייסדי המקדש. והגדרה זו מתאשרת על ידי התלמוד, שדן באותו צירוף בהקשר אחר, ומפנה אותנו לאותה תקופה קדומה, שעליה

¹⁸ יהודה ליבס, 'מעשה מרכבה ומעשה בראשית כתורות סוד אצל פילון האלכסנדרוני', קבלה 19 (תשס"ט), עמ' 323-335. וכן בכתובת <https://liebes.huji.ac.il/files/philomerkava.pdf>.

מדבר אותו חלק מספרי התנ"ך הנקרא בפינו 'נביאים ראשונים': 'מאן נביאים הראשונים? אמר רב הונא זה דוד ושמואל ושלמה' (בבלי, סוטה מח ע"ב).

שלמה הוא כידוע בונה מקדש, ואביו דוד החל בבניינו. מפעלו של דוד

קשור, לפי חז"ל והזוהר, בעבודות רבות לעניינה של אבן השתייה. לפי התלמוד¹⁹ כשכרה דוד את השתין לבנין הבית, זרק לתוכן חרס שכתוב בו השם, לשכך את המים המתגעשים. תיאור זה מקביל למעשיו של האל עצמו, שלפי מקורות מקבילים,²⁰ חקק את שמו על אבן השתייה וזרקה לתהום, לשם אותה מטרה. בעניין זה ופיתוחיו בדברי חז"ל ובספרות הזוהרית, עסקתי בפירוט רב בספרי תורת היצירה של ספר יצירה,²¹ והראיתי את זיקתו העמוקה לרעיון חתימת גבולות העולם המתוארת בספר יצירה, וכן גם את התלות של אבן זו, שביציבותה מתייצב העולם, לבין מעשי האדם, שבשבועת שקר עשוי להרוס את הכול. באגדה זו נקשר שמה של אבן השתייה לאותם 'שיתין' המתפרשים כלשון יסודות העולם, 'משתייה של ארץ', וגם מלשון השקיה, ואף מלשון שש (שית בארמית), וקונוטציות אלה אך מעשירות את שמה של אותה אבן.

ואפשר שאותם 'נביאים ראשונים', מקורה של אבן השתייה, קודמים גם לכך, והם אבותיהם של ישראל. ראשון לאלה הוא אברהם אבינו, שמתואר גם כנביא (בר' כ, ז). הוא הרי אחראי לייסודם של מקומות פולחן אחדים, שבם הקים מזבחות וקרא בשם ה'. האחרון שבהם הוא בית המקדש בירושלים על הר המוריה, שתחילת הקדשתו היתה בעקידת יצחק (בר' כב, יד), והראשון היה בעיר שכם, ששם בנה אברם מזבח עם הגעתו לארץ (בר' יב, ו-ז), ובעיר זו, כפי שאנו שומעים בספר שופטים, התקיים מה שנחשב לטבור הארץ (שופ' ט, לז), כלומר למרכז העולם, הוא אבן השתייה. טבור ארץ כזה נמצא במקדשים בתרבויות רבות. מפורסם ביותר הוא טבור הארץ (ביוונית ομφαλός או μεσόμφαλος) שנמצא בדלפי שביוון, וזוהה, אכן עם הסטיה.²²

¹⁹ בבלי, סוטה נג ע"א-ע"ב.

²⁰ תרגום ירושלמי על שמות כח, ל. ומקבילות.

²¹ הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תשס"ב, בפרק 23.

²² אריפידס, איין שורה 462.

יתר על כן, אף דומה אברהם עצמו נחשב לבחינת אבן השתיה, כמו שדרשו חז"ל על הפסוק (בר' ב, ד) אֱלֹהֵי תוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ בְּהַבְרָאָם, 'בהבראם באברהם' (בר"ר יב, ט). ולכן אולי יוחס לו ספר יצירה, המתאר את בריאת העולם מן המרכז, ששם היכל הקודש, אל הצדדים.²³

תמונת עולם כזאת, מצאנו כזכור גם אצל הפיתגוראים, שכינו את הסטיה שבמרכז בשם כסאו של זאוס, וגם אצל פילון (בספר תורת היצירה מצאתי נקודות השקה רבות בין ספר יצירה לבין פילון). תמונה זו מוסיפה להתקיים גם ביהדות המאוחרת, בהתחרות עם ההשקפה ההפוכה, שלפיה ההקף נעלה על המרכז, באופן דומה להשקפתו של אריסטו, שכזכור חלק בכך על הפיתגוראים. מחלוקת כזו מצאנו גם בפסקה התלמודית דלעיל, שבניגוד לר' אליעזר האומר ש'עולם מאמצעיתו נברא', כלומר מאבן השתייה, אומר ר' יהושע 'עולם מן הצדדים נברא' (בבלי, יומא נד ע"ב).

על כך נחלקו גם המפרשים של אמרת חז"ל הידועה 'הקב"ה מקום עולמו ואין עולמו מקומו' (בר"ר סח, ט). נהוג לפרש זאת כאילו הקב"ה מקיף את עולמו, אך, כפי שהראיתי בפרטות שם,²⁴ הפירוש ההפוך, המצוי גם הוא בספרות הקבלה, הוא המקורי. המקום הוא דווקא נקודת המרכז, נקודת ציון, הנקודה המרכזית של הגלגל, שקמה ועומדת בלא תנועה בעת סיבובו.

שני הפירושים מצויים בספרות הקבלה, ותמונת העולם הלוריאנית מחזיקה בשניהם, בבחינת אור פנימי ואור מקיף. אומנם מיתוס זה של אבן השתייה מותאם רק באופן חלקי לשבלונת עשר הספירות בקבלת ימי הביניים, כמוהו כמיתוסים עתיקים אחרים, שהקבלה איננה מקור להם אלא רק ניסיון של ארגון.²⁵ זיהויה של אבן השתייה בקבלה אינו חד משמעי, לרוב היא אומנם מייצגת את ספירת מלכות, אך לעיתים היא גם יסוד או בינה (גם התיאור הזוהרי של העולם שנאצל מן החכמה, נקודת הראשית והאות יוד, כמתואר

²³ עניין זה נידון בפרטות רבה בספרי הנ"ל, תורת היצירה של ספר יצירה, בעיקר בחלק ו.

²⁴ תורת היצירה פרק 24.

²⁵ ראה על כך יהודה ליבס, 'De Natura Dei' – על המיתוס היהודי וגלגולו, בספרו עלילות אלהים דלעיל.

בפרטות בראש פרשת בראשית שבזוהר, גם הוא מתכתב עם מוטיב אבן השתייה).

בנוגע לאברהם לא מצאנו במפורש את הקישור בינו לבין אבן השתייה. אך קישור כזה נמצא בנוגע ליעקב אבינו. גם זה יסד מקדש, הוא מקדש בית אל, בין אם נזהה זאת, בעיקבות חז"ל, עם המקדש בירושלים, או אם נראה זאת כמקדשם של שבטי הצפון, מה שמתאים יותר לפשט הכתוב (אגב, הזוהר, ח"א, עב ע"א, מחבר ומשלים בין שתי האפשרויות). לפי הכתוב יעקב פגע במקום והציב שם מצבה (בר' כח, יא-יח). המקום, כפי שראינו, הוא מקומה של אבן השתייה האלהית המקורית, והמצבה שהקים היא האבן שהוסיף הוא. כך לפי מדרש חז"ל, שמוסיפים שאחר כך הוצבה האבן למקומה כי הקב"ה 'נטל רגל ימינו וטבע אותה עד עומק תהומות'.²⁶ ואף הזוהר הולך בדרך זו ומאמץ את זיהוי מצבת יעקב עם אבן השתייה..

אף הזוהר מזהה את מצבת יעקב עם אבן השתייה, ומכנה אותה 'שתילו' וקיומא דעלמא' (ח"א רלא ע"א). 'קיומא דעלמא' הוא תרגום זוהרי שכיח ל'יסוד עולם', העמוד שעליו העולם עומד, והוא קשור למצבה גם לפי התרגומים הארמיים, שמתרגמים מצבה כ'קמתא'. גם 'שתילו' קשורה למצבה, כי השורש נצב הוא המקבילה הארמית לשתל העברי, וכך שתילו היא מצבה בתרגום חוזר, וכן בהשפעת המלה היוונית סְטִלָה (στέλλω), שפירושה מצבה. בהתאם לכך הזוהר במקומות רבים מסביר את הכינוי אבן השתייה כאבן שממנו נשתל העולם (בארמית אשתיל עלמא. ובעברית של ר' משה די ליאון 'הושתל') העולם, ובכך מוסיף הוא עוד וריאציה על הושתת והושתה של חז"ל. על כל זה הרחבתי במקום אחר.²⁷

את מסעו של יעקב שבמהלכו פגע במקום והציב מצבה מתאר הזוהר בהרחבה במקומו הטבעי, בפרשת ויצא. על עניינו של תיאור זה עמדתי בהרחבה במאמר זוהר וארוס.²⁸ תכליתו של אותו מסע היתה נשיאת אשה, וכך

²⁶ מדרש תהלים (שוחר טוב) צא, ז

²⁷ יהודה ליבס, פרקים במילון ספר הזוהר, עבודת דוקטור (בהדרכת גרשם שלום), האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו. ערך קיומא ס' 68. וכן בכתובת <https://liebes.huji.ac.il/files/prakim.pdf>.

²⁸ יהודה ליבס, 'זוהר וארוס', אלפיים 9 (תשנ"ד), בפרק 'זוהר וסקס' (אחרי הערה 200), וכן בכתובת:

גם לפגיעתו במקום מייחס הזוהר משמעות סקסואלית, ולא רק אישית אלא גם קוסמית. יעקב מתואר כאן כשמש הסובב את הארץ, ואבר הזכר שלו, הוא 'שער השמים' משפיע 'במקום', בשכינה שהיא 'בית אלהים'.²⁹ ובמקום אחר מתאר הזוהר את יעקב כאל היושב על אבן השתייה.³⁰

אפשר אולי להשוות זאת לארון הברית שמקומו הנכון הוא מעל אבן השתייה. הארון הזכרי היה מאיר, ואלו האבן חשוכה, כפי שעולה מדברי התלמוד הירושלמי המדבר על הכהן ביום כיפור, לפני המשפט דלעיל המסביר את עניינה של אבן השתייה: 'תני. עד שלא ניטל הארון היה [הכהן] נכנס ויוצא לאורו שלארון. משניטל הארון היה מגשש ונכנס מגשש ויוצא'.³¹ ואולי גם כאן, כמו בתחילת דברינו, נוכל להיעזר בדברי נפתלי הרץ טור-סיני, שהראה שארון הברית ביסודו היה סמל לענן, מרכבתו השמימית של אלהי ישראל.³²

הקישור בין הֶסְטִיָה לבין הספירות מלכות ובינה הקבלית נעשה כבר במאה השש-עשרה בידי הנוצרי הקבלי, הקרדינאל אג'ידיו דא ויטרבו, בספרו שכינה. אג'ידיו לא מקשר לכאן את אבן השתייה (להֶסְטִיָה ממציא הוא אטימולוגיה ארמית אחרת 'אשתא'), אך מביא כמה מקורות מעניינים, ובעיקר את אובידיוס (בהעלמת שמו). ואביא הנה את דבריו בעניין זה, בתרגומי מן הלטינית:³³

ואש נקראת בשפה העברית 'אש', ובארמית, שהיא הכלדית, 'אשתא'.
הלטינים שלך, כפי [שהם מבטאים] Heneti, hex, hepta, veneti, sex,

<https://liebes.huji.ac.il/files/zoharveros.pdf>

²⁹ זוהר ח"א, קנ ע"ב.

³⁰ זוהר ח"א, עב ע"א.

³¹ ירושלמי יומא פרק ה, הל' ד. בהוצאת האקדמיה ללשון העברית ירושלים תשס"ה, טור 584.

³² נפתלי הרץ טור-סיני, הלשון והספר, כרך שלישי (= האמונות והדעות), מוסד ביאליק, ירושלים תשט"ז, עמ' 72-62 פרק 'מרכבה וענן'.

³³ הספר יצא לאור במקורו הלטיני בשני כרכים (Egidio da Viterbo, *Scechina*, ed. Francois Secret, Roma) (1959). הקטע שלפניו מצוי שם בכרך הראשון בעמודים 236-257. כרך ראשון זה נמצא בתרגום באתר של יהודה ליבס, בכתובת <https://liebes.huji.ac.il/files/shekhina.pdf>.

septem³⁴, כך מבטאים הם 'אשתא' – Vesta.³⁵ פלוני מביניהם קיבל על עצמו להתייחס אל הנסיבות של ימי החגים, בהתאם לנוהג העבריים.³⁶ לא בלי שיכול היה לשאול [זאת] מתלמידי העבריים אשר קיבלו ממני, מדבר הוא כך אודותיה,³⁷ שכן האמת צריכה להתקבל מכל מי שיהיה.³⁸ אינני מבינה בווסטה שום דבר זולת להבה אמיתית,³⁹ למה אותה אחת תיקרא ארץ? קודם, בשיטה מקרוביאנית,⁴⁰ אודות שלושה העולמות.⁴¹ [אודות העולם] העליון של השילוש הקדוש, האמצעי של הבניין, התחתון החושי הזה, לימדתי שלכל אחד ואחד יש איזור משלו, מקום תחתון וארץ משלו. כמו 'בינה' השלישית, בבחינה שבה דואגת היא לפעולה, אם תושה לעליונים, [תהיה מכוונה] אש; בבחינה שבה תופסת היא את המקום

³⁴ אלה דוגמאות למעתק הלטיני של העיצור H אל V או S (שנצרך לאג'ידיו לעניין וסטה דלהלן). ה-הגנטיים, עם עתיק ששכן בצפון מזרח איטליה, נקראו גם ונטים (שמם נשתמר בשם העיר ונציה. אג'ידיו נקט כאן בצורות האקוזטיב (ventos- i hentos), הקס, שש ביוונית, מקבילתה הלטינית היא סקס, ו-הפטה, שבע ביוונית, מקבילתה הלטינית היא ספטם. בכתב היד, שלא כבנדפס, המלים פותחות באות קטנה, רגילה. ³⁵ וסטה (אג'ידיו נוקט כאן בצורת האקוזטיב vestam, ובאות קטנה שלא כבנדפס) היא האח המבוערת (וראה עליה גם בעמוד הקודם). אפשר לפקפק בקשר האטימולוגי בינה לבין 'אשתא' הארמית. אך דומה שהיא, ומקבילתה היוונית Ἑστία, קשורות ל"אבן) השתיה", ראה על כך בהערה הבאה. ³⁶ החגים - festi. ברור שהכוונה לאובידיוס, המשורר הרומי איש המאה הראשונה לפני הספירה ולספירה, ולספרו fasti (מעין ציטוט מספר זה מובא בהמשך, ראה בהערה להלן). שתי המלים, fasti- i festi, דומות גם בצלול, וגם במשמעות. fasti פירושו אומנם הימים המותרים לשיבת בתי דין, אבל המלה, וכן ספרו של אובידיוס, מסמנים את לוח השנה הרומי בכלל, ובעיקר את ימי החג שבה. בספר זה דן אובידיוס באריכות בעניינה של Vesta, ומזהה אותה, בין השאר, עם הארץ (Ovidius, Fasti, VI 267-276, 299-300, 460). בכך מוצא אג'ידיו קרבה ליהדות לפי דבריו להלן, בנוגע לזהות של וסטה עם השכינה, שהיא בקבלה גם ארץ. קרבה אחרת ליהדות יש בכך שאובידיוס שולל מווסטה פסל ותמונה (שם שורה 298). בתיאור שם של וסטה ככדור הארץ הנמצא במרכז ועומד על עומדו מתקרב אובידיוס מאוד לתיאור הֶסְטִיָה (Ἑστία) מקבילתה היוונית של וסטה, בידי פילון האלכסנדרוני (בן דורו של אובידיוס). בשורה 299 הוא אף רומז לקשר שבין הֶסְטִיָה לבין הפועל היווני שפירושו לעמוד, ממש כמו פילון. דברי פילון אלה הובאו ופורשו אצל יהודה ליבס, 'מעשה בראשית ומעשה מרכבה כתורת סוד אצל פילון האלכסנדרוני', קבלה 19 (תשס"ט) עמ' 331-332 והערה 55 (וכן בכתובת <https://liebes.huji.ac.il/files/philomerkava.pdf>). שם נידון גם הקשר האטימולוגי והענייני בין הֶסְטִיָה לבין אבן השתיה שבדברי חז"ל. במאמר זה עדיין לא ראיתי את הדברים המקבילים אצל אובידיוס. קשה למצוא דרך שדברי אובידיוס יגיעו אל פילון או להפך, יש אפוא להניח מקור משותף לשניהם, ואולי הוא פילולאוס, הפילוסוף הפיתגוראי ששם שיערתי שהיווה מקור לפילון. אגב, תיאורו של כדור הארץ אצל אובידיוס כאן, מושפע בוודאי מתיאור היש של פרמנידס. ראה דבריו המתורגמים בספרו של יהודה ליבס, מנמוסיני, וכן בכתובת <https://liebes.huji.ac.il/files/parmenides.pdf>.

³⁷ אודות וסטה. ³⁸ השהו הקדמת שמונה פרקים לרמב"ם: וקבל האמת ממי שאמרו (במקור הערבי: 'ואסמע אלחק ממן קאלה'. ³⁹ מעין הסכמה לדברי אובידיוס, שאמר שם: אתה אל תבין בווסטה שום דבר זולת להבה חיה (Ovidius, Fasti, VI 291). אך מסתבר שאג'ידיו גרס כאן אמיתית (veram) במקום חיה (vivam). על גרסה זו חוזר הוא גם פעמיים להלן.

⁴⁰ מקרוביוס, בפירושו על חלום סקיפיו של קיקרו, עוסק בשלושת העולמות האפלטוניים באופן דומה לעיסוקו של אג'ידיו.

⁴¹ על שלושת העולמות דיברה השכינה בכמה מקומות, כגון בעמ' 134 לעיל..

האחרון מצד המקור, תהיה מכונה ארץ.⁴² הוסף [לכך] שאת 'בינה' קוראים
 גם מתוך משלי,⁴³ בת עשירית מתוך תהילים,⁴⁴ ולעתים קרובות נוקטים
 בכינויי אחת במקום השנייה.⁴⁵

כאשר הוא⁴⁶ אומר להבה [אומר הוא שמלה זו] מתאימה לשתייה, כאשר
 הוא מוסיף אמיתית [אומר הוא] שיש לתת [תיאור זה] לצאצא, לא
 להורה.⁴⁷ אך גם שקיימת שלישיית, כפי שיכול היה משורר חילוני, התאמץ
 הוא לשאוב מן המקורות הקדושים. שכן, אומר הוא, וְסֹטָה הִיְתָה שְׁלִישִׁית
 מִזְרַע סְטוּרְנוֹס.⁴⁸ דבר זה מתאים במהודק לאם ולבת. אודות האם אין
 ספק שהיא שלישיית בעולם העליון. אודות הבת, אם תחלק את ה'ספירות'
 כך, כפי שעשיתי פעמים רבות - לאיזור המושלם של שלוש הראשונות;
 לחלק [שעניינו] לנוטים באופן נצחי לענייניכם שהם ששה אזורים של
 הבניין; לחלק היורד אל הזמנים דבר שהוא המלכות שלי – תבין שגם [עמ'
 237] להורה כמו לבת, לי, הולם השם של השלישית.

בשום אופן אי-אפשר שדברים אלה יתקדמו, אם תקשיב לפלפאטים⁴⁹
 ולפורנוטים⁵⁰ ולסוג זה של מפרשים, אשר הולכים אחרי אותה תאולוגיה
 יוצאת דופן, העוינת את התאולוגיה היחידה.⁵¹ כי בהיותם או שוכחים את
 האל או שוללים אותו, את כל הדברים יחטפו⁵² אל עבר המוחשות ואל

⁴² הַשׁוּה מִשֶׁה קוֹרְדוּבִירו, פרדס רימונים, שער כ"ג = שער ערכי הכינויים, בתוך ערך אש: 'אש חלושה והיא הבינה, ונקראת כך מפני שממנה התחיל הדין'; בתוך ערך ארץ: 'ארץ עליונה היא הבינה'. עם זאת אש וארץ הן בעיקר ספירת מלכות.

⁴³ משלי ב, ג: 'כי אם לבינה תקרא (הפרק מצוין בכתב-היד ובדפוס). ולפי בבלי, ברכות נז ע"א: 'הבא על אמו בחלום יצפה לבינה שנאמר "כי אם לבינה תקרא"', ראה לעיל.

⁴⁴ תה' מה, יא: שְׁמְעֵי בַת. מספר הפרק (44 לפי מספור הוולגאטה), מצוין בשולי כתב-היד, בצירוף המלים 'שמעי בת' בלטינית. בנדפס מצוין המספר 4 (בהעתקה מוטעית מכתב-היד).

⁴⁵ כלומר מכנים את בינה בכינויי ספירת מלכות, ולהפך.

⁴⁶ אובידיוס, כדלהלן בהערה הבאה.

⁴⁷ מדובר בציטאט שהובא בהערה דלעיל: אתה אל תבין בווסטה שום דבר זולת להבה חיה. גם כאן, כמו לעיל, גורס אג'ידיו אמיתית במקום חיה, וכן שוב להלן.

⁴⁸ שם (Ovidius, Fasti, VI 286). שתי בנותיו הקודמות שם סטורנוס היו יונו וקורס. אגב, עם סטורנוס זיהו הרומאים את האל היהודי.

⁴⁹ Palaephatus היה (כינויו של) מחבר יווני במאה הרביעית לפני הספירה, שפירש את המיתוסים היווניים כאי-הבנות או עיוותים של מקרים טריוויאליים, יום יומיים.

⁵⁰ Phornutus היא צורה חליפית (ומשובשת) של Cornutus, שהיה פילוסוף סטואי שפעל ברומא במאה הראשונה לספירה. הוא פירש את המיתוסים היווניים באופן רציונאלי על ידי המצאת אטימולוגיות לשמות ולמונחים.

⁵¹ כלומר המקובלת בנצרות.

⁵² rapiant. כך דומני בכתב-היד, ובנדפס capiant (שמובנו דומה).

היסודות.⁵³ וכן לפיכך קוראים הם וְסֹטָה לאותה ארץ מוחשית,⁵⁴ שמאחר שהיא תופסת את המושב התחתון, לא תוכל להיקרא אש, אשר תופסת את [המושב] העליון של כל היסודות.⁵⁵

אבל הם טוענים שהיא נקראת כך, כי היא מכילה אש. זאת אין לומר כלל, גם מפני שאם מקשיבים הם לפילוסופים, כל היסודות, כל אחד לפי כוחו, מכילים אש; וגם מפני שהאש שבכוח ולא בפועל אינה נקראת בשם ישות באופן אמיתי. ובאיזה אופן אפוא כתב ההוא: הבן את הלהבה האמיתית?⁵⁶

⁵³ רמז לקולוסיים ב 8, כמצוין בשולי כתב-היד ובדפוס.

⁵⁴ דברי אובידיוס דלעיל מכוונים אכן כלפי הארץ הגשמית, ולא לישות רוחנית דוגמת השכינה.

⁵⁵ לפי הפיזיקה האריסטוטלית ארבעת היסודות מסודרים כארבע גלגלים זה למעלה מזה. התחתון הוא עפר, מעליו מים, מעליו אויר וגלגל האש מעליו.

⁵⁶ אובידיוס, לפי הנוסח שהובא גם קודם. ראה בהערות דלעיל.